

VU Research Portal

Settling in a Changing World

Habermehl, D.S.

2011

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Habermehl, D. S. (2011). *Settling in a Changing World: Villa Development in the Northern Provinces of the Roman Empire*. [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Appendix II. Nederlandse samenvatting

Wonen in een nieuwe wereld. Villa-ontwikkeling in de noordelijke provincies van het Romeinse rijk

Inleiding

Wonen in een nieuwe wereld. Het creëren van een nieuwe plek in de snel veranderende context van de Romeinse provincies en de impact die deze veranderingen hadden op elk aspect van de levens van de lokale bevolking; dat is het kernthema van deze studie. In algemene termen omvatte de ontwikkeling van de meest noordelijke provincies van het Romeinse rijk de creatie van nieuwe administratieve structuren (met *civitates* en hun hoofdplaatsen), vele urbane en rurale centra, verbonden door een netwerk van goed geconstrueerde wegen, en een serie militaire kampen, met name geconcentreerd langs de Rijn. Deze globale ontwikkelingen kunnen in verband worden gebracht met significante ontwikkelingen in de sociale, economische, culturele, demografische en politieke sfeer. Nieuwe markten ontwikkelden, nieuwe machtsinstituten werden gecreëerd, nieuwe lifestyles geïntroduceerd en de mobiliteit van mensen nam aanzienlijk toe. Vooral binnen de context van hun lokale nederzettingen trachtte de landelijke bevolking zich een nieuwe plaats in deze veranderende wereld te creëren, zowel door het veranderen van de manier waarop zij het landschap bewoonden en bewerkten, alsmede door het herdefiniëren van de manier waarop ze zich verhielden ten opzichte van elkaar en de buitenwereld. Deze veranderingsprocessen kunnen worden bestudeerd door de ontwikkelingsprojecten van rurale nederzettingen te verkennen en te analyseren. Deze studie gaat over individuele personen, families en gemeenschappen die zichzelf actief een nieuwe plaats in de veranderende wereld van de Romeinse provincies creëerden.

Doel van deze studie is dus om ontwikkelingen en veranderingsprocessen binnen rurale nederzettingen in de noordelijke provincies van het Romeinse rijk te reconstrueren en te analyseren. Twee hoofddelen kunnen worden geïdentificeerd. De eerste betreft een gedetailleerde reconstructie, visualisering en analyse van ontwikkelingstrajecten van zowel interne organisatie van nederzettingencomplexen als huizenbouw. Het tweede deel heeft betrekking op de interpretatie van deze processen vanuit een multi-dimensionaal perspectief, waarbij we sociale, economische en culturele dimensies en lange- als korte termijn processen integraal trachten te belichten.

Met betrekking tot het bestaande onderzoek naar villa's en rurale nederzettingen in het algemeen kan worden gesteld dat geenszins het volle potentieel van de uitgebreide beschikbare dataset benut is. Met name voor het Europese continent ontbreken bredere synthetiserende studies en zijn bestaande studies veelal weinig theoretisch geïnformeerd, sterk empirisch en descriptief. Met dit in het achterhoofd is een studie ontworpen met de volgende basale karakteristieken:

- een ontwikkelingsperspectief
- een brede empirische benadering
- een langer-termijn benadering
- een grote onderzoeksregio die niet minder dan vier moderne landen omvat
- een theoretisch geïnformeerde en interpretatieve studie met een sociale focus

Geografisch kader

Geografisch gezien omvat deze studie het noordwestelijke continentale deel van het Romeinse rijk, dat zich uitstrekt tussen de Rijn-*limes* in het oosten en de kanaalkust in het westen. Deze uitgestrekte regio omvat delen van vier moderne landen en een veelheid aan regio's. Een eerste basale tweedeling kan worden gemaakt tussen de zand en klei regio in het noorden (grote delen van Nederland en Duitsland, zuid en west van de Rijn, en zandig Vlaanderen) en de lössgordel die, binnen het onderzoeksgebied, verloopt van de Keulse regio, door het zuidelijkste deel van Nederland, België en de Franse Picardie. Aan de zijdkant wordt de lössgordel in het zuiden begrensd door de bergachtige Eifel-Ardennen regio. Precies

over de relatieve smalle lössgordel loopt de belangrijke route van Keulen naar Bavay en verder naar Boulogne-sur-Mer en Amiens. Het is deze regio die algemeen wordt aangeduid als het ‘villalandschap’.

Chronologisch kader

Met het doel de complexe ontwikkelingen in rurale nederzettingen beter te kunnen begrijpen is het essentieel om zowel korte termijn transformaties als langere ontwikkelingslijnen in beeld te brengen. Door onszelf beperken tot de midden-Romeinse periode, de bloeiperiode van de meeste monumentale villa’s, zouden we de complexiteit van de werkelijke ontwikkelingen onderschatten. Het chronologische kader dient daarom tot in de Late IJzertijd te worden uitgebreid. De structuur en ontwikkeling van rurale nederzettingen in de laatste eeuwen voor Chr. en de transitieperiode tussen de IJzertijd en Romeinse periode kunnen waardevolle inzichten verschaffen in de langere lijn van ontwikkeling van nederzettingen en licht werpen op kwesties van continuïteit en discontinuïteit. De laat-Romeinse periode zal hier echter geen grote rol spelen.

Een villa-definitie?

Het feit dat het woord villa in het voorgaande slechts weinig is gebruikt verraadt mijn wat gereserveerde houding ten opzichte van het concept. Deze houding houdt verband met de problematiek omtrent de definiëring van de term, de beperkingen ervan en de complexe achtergrond. Ik zou willen stellen dat het fenomeen dat algemeen als ‘de villa’ wordt geduid slechts een deel is van een bredere en meer complexe rurale ontwikkeling. Strikt en essentialistisch gebruik van een villa-definitie voor zowel dataselectie als analyse kan, in mijn visie, het onderzoek en ons begrip van de werkelijke complexiteit van de processen die we willen onderzoeken beperken. Bovendien moeten we ons bewust te zijn van de potentieel misleidende en simplificerende associaties van de term villa: de Romeinsheid, de interpretatie als de residentie van een elite en het functioneren als een rationeel opererend bedrijf. Zoals we zullen zien is de differentiatie in rurale nederzettingen zo sterk dat dergelijke simplificaties het begrip van de complexe historische realiteit zouden ondermijnen.

Dit betekent overigens niet dat we de term ‘villa’ compleet zouden kunnen of moeten willen negeren. De studie naar monumentale villa’s was, is en blijft een ontegenzeggelijk en essentieel onderdeel van de provinciaal-Romeinse archeologische studie en heeft ervoor gezorgd dat de term diep is geworteld. Echter, het is cruciaal om ons bewust te zijn van de problematische karakter van de term en de meer complexe realiteit die beneden de oppervlakte schuilgaat.

Region	Number of sites	Percentage
Northern sand and clay areas	45	17 %
Flanders (sand and clay region)	19	7 %
Dutch and German loess region	84	31 %
Belgian loess region	74	27 %
Northern France	48	18 %

Tabel 1. De vijf subregio’s en het aantal sites.

Data

Zoals eerder aangegeven is het belangrijkste doel van deze studie het reconstrueren en analyseren van ontwikkelingen. Dit doel vereist de beschikbaarheid van archeologische data van goed kwaliteit, inclusief gedetailleerde informatie over morfologie (structuur, vorm, materiaal) en chronologie (gedetailleerde faseringen en dateringen van de ontwikkeling van nederzettingen en huizen). Als gevolg kunnen slechts goed opgegraven en gepubliceerde sites gebruikt worden voor de benadering van de in deze studie opgestelde onderzoeksvragen. Voorts impliceert de gekozen brede benadering dat sites niet worden geselecteerd op basis van bijvoorbeeld monumentaliteit of ‘Romeinse’ architectonische elementen. In

plaats daarvan vormt de algemene categorie ‘rurale nederzettingen’ het uitgangspunt. Als gevolg bevat de dataset van deze studie zowel sites die algemeen door archeologen worden geïnterpreteerd als ‘villa’s’ als sites die veelal worden aangeduid als ‘inheems’ of ‘inheems-Romeins’.

Met deze randvoorwaarden is een dataset samengesteld van 270 sites. De omvangrijke onderzoeksregio is, om de dataset beter begrijpelijk te maken, opgedeeld in vijf subregio’s. Tabel 1 geeft deze regio’s en het aantal sites per regio.

Ontwikkelingen in de organisatie van de nederzettingsruimte

Een eerste belangrijk element van ‘villa-ontwikkeling’ betreft de reorganisatie van de nederzettingsruimte. Dit omvat de veranderende manier waarop de elementen van een nederzetting -huizen, gebouwen met economische functies, greppels, muren, graven, vijvers en waterputten- in relatie tot elkaar zijn geordend. Daarnaast veranderd ook de manier waarop de nederzetting is gedefinieerd ten opzichte van het bredere landschap. Onderstaand bespreek ik voorbeelden uit verschillende subregio’s.

Met name voor de meest noordelijke regio’s is het mogelijk om een lange-termijn ontwikkelingslijn te reconstrueren. Voor de IJzertijd kan een proces worden gereconstrueerd waarbij losse erven in het landschap in toenemende mate clusteren en plaatsvast worden. In plaats van erven die door een groot nederzettingsterritorium zwerven (waarbij ze elke generatie op een andere plek werden gebouwd) worden erven nu dicht bij elkaar en in toenemende mate op dezelfde locatie herbouwd. Dit veranderingsproces intensifieert gedurende de Late IJzertijd en loopt door in de Romeinse periode. Veel rurale nederzettingen in de noordelijke regio bestonden in hun vroege fases (1^e eeuw voor Chr. tot de (eerste helft van de) 1^e eeuw na Chr.) uit een aantal losjes geclusterde erven. Hoewel deze erven samen een coherente nederzetting vormden was de nederzettingsruimte in deze periode nog niet georganiseerd op een niveau dat het individuele erf oversteeg.

In veel nederzettingen zien we gedurende de 1^e eeuw na Chr. echter meer radicale veranderingen optreden. Zo zien we op verschillende sites, zoals Oss-Westerveld en Hoogeloon-Kerkakkers, dat reeds in de eerste helft van de 1^e eeuw na Chr. de nederzettingsruimte werd afgebakend door middel van greppels en dat de huizen min of meer parallel aan deze omheining werden gebouwd. In andere gevallen had deze omgreppeling echter pas gedurende de tweede helft van de 1^e eeuw of zelfs de 2^e eeuw plaats. Omgreppelde nederzettingen hadden nu een gedeelde organisatorische structuur, waarbij de nederzetting zowel naar binnen als naar buiten toe duidelijk werd gedefinieerd.

In de nederzettingen Geldermalsen, Oss-Westerveld en Hoogeloon werden binnen het omheinde terrein later ook nog separaat afgebakende erven gecreëerd. Deze erven waren geassocieerd met materiële cultuur en architectuur van een speciaal karakter. Zoals we later nog zullen zien werden te Oss en Hoogeloon respectievelijk een porticus-huis en een meerkamerig gebouw op stenen funderingen geconstrueerd. Van het afgebakende erf in de nederzetting Geldermalsen was de ingangspartij duidelijk geaccentueerd bevatte het geassocieerde vondsassemblage fragmenten van militaire uitrusting; beide indicaties voor het speciale karakter van dit erf binnen de nederzetting.

In de noordelijke regio’s ontwikkelden nederzettingen zich dus tot stabiele, plaatsvaste eenheden, goed gedefinieerd in het landschap. De nederzettingsruimte was in toenemende mate gestructureerd en soms zijn er indicaties voor ruimtelijk segregatie en differentiatie binnen de nederzetting. Echter, erven lijken in deze regio toch nog steeds min of meer separate eenheden te blijven, hoewel geïntegreerd in een grotere, gedeelde organisatorische structuur.

Meer naar het zuiden, in de lössregio’s, kunnen deels vergelijkbare ontwikkelingen worden herkend. Deze resulteren echter in een wat ander type nederzetting dat ik hier zou willen aanduiden als ‘compound-nederzetting’. Met de term ‘compound’ doel ik op een omheind terrein waarop gebouwen tamelijk rigide zijn geordend rondom een centrale open ruimte en samen een coherente nederzettingseenheid vormen. Deze nederzettingen hadden een sterkere centrale organisatie vergeleken met de eerder besproken exemplaren. Wederom kunnen echter verschillende ontwikkelingstrajecten worden gereconstrueerd. Twee goed gedocumenteerde nederzettingen uit de Duitse lössregio zijn Jüchen-Neuholz en Pulheim-Brauweiler. Te Jüchen ontwikkelde zich gedurende de 1^e eeuw na Chr. in een aantal fases een omheinde compound waarop de gebouwen rigide waren geordend. Een kleine, vierkante compound werd vervolgens vervangen door een groter exemplaar in de 2^e eeuw na Chr. Parallel met deze ontwikkelingen in de organisatie van de nederzettingen verliepen enkele interessante ontwikkelingen in huisbouw, waarover later meer. Te Pulheim bestond bewoning gedurende de eerste helft van de 1^e eeuw na Chr. uit een losse cluster kleine houten gebouwtjes. Dergelijke kleine gebouwtjes zijn ook bekend uit pre-

Romeinse nederzettingen op andere plekken in het Duitse Rijnland. Rond het midden van de 1^e eeuw na Chr, werd een tenminste deels omheinde compound gecreëerd, waarop nog immer traditionele gebouwen parallel aan de omheiningsgreppel waren gebouwd. Vervolgens, omstreeks het einde van de 1e eeuw, werd op een korte afstand naar het westen een nieuwe, vierkante compound geconstrueerd, waarop nu grotere gebouwen strikt langs de randen waren geordend. Gelijkaardige trajecten van open, weinig gestructureerde clusters van huizen of erven naar goed gestructureerde en omheinde compound-nederzettingen -veelal met een of meer gemonumentaliseerd of semi-gemonumentaliseerd gebouwen- kunnen ook worden gedocumenteerd op andere sites, zoals Hambach 412, Hambach 512 en mogelijk Voerendaal-Ten Hove en Seclin. Hoewel voor vele compound-nederzettingen dergelijke vroege fases niet kunnen worden gedocumenteerd kan het bestaan ervan niet worden uitgesloten. Potentiële verplaatsingen in bewoning binnen het landschap, gecombineerd met het non-monumentale karakter van zowel architectuur als materiële cultuur kan er toe leiden dat dergelijke fases niet worden gedocumenteerd.

In weer een ander traject ontwikkelen nederzettingen zich tot nog strikter en rigide georganiseerde complexen. Dit zijn de axiaal georganiseerde nederzettingen, ook wel aangeduid als het type Anthée. Dergelijke complexen zijn goed bekend van de luchtfotografische surveys uitgevoerd door Roger Agache in de Franse Picardie. Meer recent zijn verschillende van deze complexen echter ook verkend met gravend onderzoek, zodat nu ook licht kan worden geworpen op hun ontwikkeling. Te Monchy-le-Preux, bijvoorbeeld, zien we dat een pre-Romeinse nederzetting (bestaande uit een curvilineair omheind terrein met een binnenste residentiële compound en een buitenste compound met een andere, waarschijnlijk economische functie) waarschijnlijk al gedurende de Augusteïsche periode wordt opgevolgd door een min of meer rechthoekige omheinde compound. Zowel de oriëntatie van de omheining als de positie van de ingang van deze compound zijn gelijk aan die van zijn voorganger. In de tweede helft van de 1^e eeuw na Chr. wordt vervolgens een huis op stenen funderingen gebouwd. Dit huis ligt aan de korte kant van het lang-rechthoekige complex en overziet twee rijen bijgebouwen langs de lange zijden van de compound. Het is te mogelijk dat de axiale uitleg al aanwezig was voor de bouw van het monumentale huis. Dit laatste vermoeden bestaat ook bij nederzettingen als Roye-Le Puits à Marne I en Plailly-La Butte Grise. Bij Roye werd al in de vroegste Romeinse periode een rechthoekige compound gecreëerd, hoewel de enige geconserveerde gebouwen op stenen funderingen pas in de 2e eeuw na Chr. werden gebouwd.

In tegenstelling tot de hierboven genoemde voorbeelden konden bij sommige axiale complexen ook de pre-monumentale fases goed worden gedocumenteerd. Bij Verneuil-en-Halatte, bijvoorbeeld, dateert een eerste fase in de Augusteïsche periode. De gebouwen binnen de reeds axiaal geordende nederzetting waren in deze fase nog gebouwd op traditionele wijze; ook het meest prominent gesitueerde huis. In de Flavische periode werd het complex gemonumentaliseerd. De residentiële compound werd in deze fase van het overige complex afgescheiden door middel van een muur en poort. Indicaties voor dergelijke vroege axiale ordening werden ook aangetroffen te Juvincourt-et-Damary-Le Gué de Mauchamps en Famechon-Le Marais. Op laatstgenoemde site konden de eerste sporen van gebouwen binnen een axiale structuur in de Augusteïsche periode of zelfs wat vroeger worden gedateerd. Dit waren bijgebouwen, gesitueerd op het werkdeel van het complex (ook wel aangeduid als *pars rustica*). Op het prominente, residentiële deel werd al in de Augusteïsch-Tiberische periode een 12 meter lang gebouw op silex- en kalksteenfunderingen geconstrueerd.

Axiaal georganiseerde complexen lijken typisch te zijn voor de zuidelijke delen van het onderzoeksgebied. In de noordelijke zand en kleiregio, Vlaanderen en de Nederlandse lössregio werden geen complexen van dit type aangetroffen. En in de Duitse lössregio werd slechts in het zuidelijkste deel een enkel exemplaar gedocumenteerd: Blankenheim-Hülchrath.

De reorganisatie van ruimte; de reorganisatie van relaties?

Uit de observaties hierboven kunnen enkele algemene trends worden gededistilleerd met betrekking tot de reorganisatie van de nederzettingruimte. Het is van belang dat we deze ontwikkelingen ook vanuit een sociaal perspectief begrijpen. Hierbij richten we ons op de mens als actief en creatief individu. Waarom veranderden mensen hun directe leefomgeving op een soms zo radicale manier?

Omheiningen definiëren een nederzettingsgemeenschap door tegelijkertijd binnen- en buiten te sluiten; ze markeren de grenzen van de gemeenschap. Zo beschouwd hebben omheiningen zowel fysiek als symbolisch nut. In de literatuur wordt wel gesteld dat de creatie van omheiningen een process reflecteert

van de ‘...isolation of the local social group from the wider scale community’.¹ Vanuit een anthropologisch perspectief bereikt Thomas gelijkaardige interpretaties. Deze auteur associeert de ontwikkeling van omheiningen met social contractie, agrarische intensificatie en een toenemende druk op land. Sociale groepen trachtten zich op meer concrete manieren aan land te binden, met het doel dit land binnen de lokale groep te behouden. Zo ontwikkelde een sterker gevoel voor plaats, resulterende in een blijvende associatie tussen de familie, het huis en het land waarop de nederzetting was gesitueerd.

Een ander belangrijk proces betreft de structurering van de nederzettingsruimte. Dit proces omvat zowel de meer rigide manier van ruimtelijke organisatie volgens een ogenschijnlijk ontwerp en, tegelijkertijd, de creatie van een sociaal-ruimtelijke hiërarchie. Compounds lijken veelal in één keer te zijn aangelegd, wat natuurlijk niet betekent dat ze vervolgens overanderd bleven. Bepaalde huizen werden in prominente posities binnen de structuur van de nederzetting gepositioneerd, waarbij ze andere huizen veelal ruimtelijk domineerden. In grotere compound-nederzettingen, zoals Kerkrade-Holzkuil en Hamois-Le Hody, was het belangrijkste huis (het hoofdgebouw) centraal gesitueerd te midden van de overige gebouwen. Het is opvallend dat deze ruimtelijke structuur reeds bestond voordat het hoofdgebouw werd gemonumentaliseerd. Een dergelijke structurering en hiërarchisering kan in verband worden gebracht met de herdefiniëring van relaties binnen nederzettingen. De ruimtelijke structuur van de bebouwde omgeving werkt daarbij als een soort metafoor voor sociale verhoudingen.

Met de reorganisatie van de nederzettingsruimte werden ook nieuwe organisatorische concepten geïntroduceerd, zoals symmetrie en axialiteit. In architectuurstudies wordt axialiteit algemeen geassocieerd met autoritaire macht, waarbij de centrale as veelal naar het machtscentrum leidt. Dit was zeker het geval bij de axiale complexen in onze regio. De centrale as van het complex leidde immers direct naar de lokale machthebber; de familie die resideerde in het monumentale huis op de kop van het complex. Maar axialiteit en symmetrie werden niet exclusief gebruikt in deze grote axiale complexen. Bij de kleinere nederzettingen Hambach 59, Hambach 127 en Brugge-Refuge, bijvoorbeeld, was het belangrijkste huis gesitueerd aan één zijde van de compound, terwijl de andere gebouwen aan beide zijden voor dit gebouw waren geordend en een soort corridor vormden die leidde naar het prominente huis. Op deze manier werden ook ervaring en beweging gestuurd. Men kan zich wellicht voorstellen hoe het is om een axiaal complex vanaf de korte zijde binnen te treden. Aan beide zijden liggen de bijgebouwen terwijl aan het einde, achter een muur, het monumentale huis al opdoemt. In sommige complexen –en niet alleen in de axiaal georganiseerde- zien we dat paden zijn aangelegd die letterlijk de beweging stuurden en direct naar het meest prominente huis leidden. Op al deze manieren werd dus een ruimtelijke hiërarchie gecreëerd.

Los van de algemene trends dienen we niet te vergeten dat er een sterke differentiatie bestond in de nederzettingen die zich ontwikkelden binnen de onderzoeksregio. Vanuit het hier gekozen sociale standpunt zouden we kunnen stellen dat de asymmetrische sociale relaties in axiale complexen het meest complex, formeel en impersonaal waren. De dominante familie creëerde zichzelf een plaats binnen het complex die ruimtelijk en veelal monumental van de andere families was afgescheiden. Zij controleerden deze families in een ruimtelijk en sociaal directe manier. Aan de kop van het complex overzagen zij hun afhankelijken letterlijk vanuit hun monumentale residentie. Voor de categorie compound-nederzettingen is de situatie anders. In deze nederzettingen werden de gebouwen immers op een zelfde, gedeelde compound geconstrueerd, rondom een open ruimte. De afstand tussen de huizen van de verschillende families was relatief beperkt, hoewel het huis van de dominante familie veelal een prominente positie lijkt in te nemen. We zouden kunnen stellen dat de families in deze nederzettingen een intiemere, meer persoonlijke sociale band hadden, ondanks het bestaan van in zekere mate asymmetrische relaties.

Concluderend kan worden gesteld dat de adoptie van nieuwe organisatorische concepten in nederzettingen geen simpele adoptie was van Romeinse ideeën, maar een actieve strategie om nieuwe, asymmetrische sociale relaties te creëren en te fixeren binnen de context van de nederzetting. Door toegang, ervaring en beweging te controleren en door ruimtelijke hiërarchieën en metaforen van afhankelijkheid en dominantie te construeren werden nieuwe sociale relaties binnen deze nederzettingen vormgegeven. Deze relaties waren asymmetrisch, waarbij de graad van afhankelijkheid en het karakter van de relatie aanzienlijk lijkt te variëren. Controle is een centraal concept. Immers, de status van een leider wordt bepaald door de mate van controle over anderen en architectuur is een effectief middel om die controle vorm te geven binnen de fysieke context van het dagelijks leven.

---

¹ Hingley 1984, 25; see also Bowden/McOmish 1987.

Ontwikkelingen in huizenbouw

Na de reorganisatie van nederzettingsruimte zal ik me nu richten op ontwikkelingen in de huizenbouw. Traditioneel is het dit thema dat het meest expliciet met de villa is geassocieerd. Wederom zal ik eerst verschillende ontwikkelingstrajecten binnen de onderzoeksregio in beeld brengen alvorens enkele richtingen te verkennen voor het begrijpen van deze ontwikkelingen vanuit een sociaal perspectief.

Binnen de onderzoeksregio kan een aantal verschillende huis-ontwikkelingstrajecten worden herkend. Een eerste categorie omvat de huizen die in de basis traditioneel blijven qua vorm en techniek, terwijl niet-traditionele elementen aan deze traditionele kern wordt toegevoegd. Deze nieuwe elementen worden veelal 'vertaald' naar de traditionele manier van bouwen. Dit huistype zouden we kunnen duiden als 'geromaniseerd traditioneel huis'. Voorbeelden zijn vooral goed gedocumenteerd in de noordelijke zand en kleiregio. Te Oss-Westerveld vinden we een traditioneel Alphen-Ekeren type huis dat is omringd door een omgang van palen die een soort porticus vormen rondom het gebouw. De aanwezigheid van dakpannen doet voorts vermoeden dat deze porticus met dakpannen bedekt is geweest. Gelijkwaardige porticus-huizen, waarbij een houten porticus aan een traditioneel huis is toegevoegd, zijn ook gedocumenteerd op verschillende andere sites in de regio. Hoewel in de meeste gevallen de porticus het huis aan alle zijden omringd, was bij huizen in Hoogeloon en Den Haag een soort lange porticus aan de voorzijde van het huis aanwezig. Deze porticus overstijgt zelfs de lengte van het eigenlijke huis. De introductie van de porticus in traditionele rurale architectuur is recentelijk wel in verband gebracht met militaire architectuur. Veteranen, als culturele mediators, brachten, geïnspireerd op de militaire architectuur waarmee zij bekend waren, nieuwe architectonische ideeën mee naar hun thuis-nederzettingen en gebruikten deze kennis in hun huizen.

Een tweede categorie betreft een verdere ontwikkeling, waarbij nieuwe bouwtechnieken en veelal ook nieuwe bouwmaterialen werden gebruikt. Tegelijkertijd, echter, bleven deze huizen nog steeds relatief kleine en simpele, houten hal-achtige constructies. Ik zou aan deze gebouwen willen refereren als houten vakwerk huizen. Het simpele, rechthoekige plan van deze huizen wordt algemeen gekarakteriseerd door vier muren bestaande uit relatief grote en veelal vierkante paalgaten of puntfunderingen, welke de palen droegen die de stevige muren van deze gebouwen vormden. Centrale dakdragende palen ontbraken in deze gebouwen. Puntfunderingen, bestaande uit grind, dakpanmateriaal, natuursteen of zelfs aardewerk, representeren een nieuwe funderingstechniek. Soms werden ook gehouwen blokken natuursteen gebruikt om de horizontale en verticale palen te ondersteunen en fixeren. De muren van deze huizen kunnen waarschijnlijk worden gereconstrueerd als een vakwerkconstructie; bouwhout werd waarschijnlijk in toenemende mate bekapt tot balken zodat nette en stevige vakwerk muren konden worden gemaakt. Het dak werd gedragen door de stevige muren en de dwarsbalken die tussen de lange muren werden geplaatst. Zowel de steviger funderingen als de nieuwe muur en dak-constructietechnieken zullen het nu ook mogelijk hebben gemaakt dat het dak werd bedekt met dakpannen (resulterende in een enorm toegenomen daklast). Voorts is het plausibel dat muren waren gepleisterd met witte kalk. In combinatie met het rode pannendak hadden dergelijk huizen op deze manier een aanzienlijk mediterrane verschijning. Een ander nieuwe element in deze categorie huizen betreft de creatie van een min of meer monumentale façade. Bij Druten, bijvoorbeeld, werd een lange façade aan de voorzijde van het huis gebouwd, vergelijkbaar met de hierboven reeds genoemde portici van Hoogeloon en Den Haag. En bij enkele Duitse vakwerkhuisen werd een enkele risaliet (een soort hoektoren) aan het rechthoekige gebouw toegevoegd. De ontwikkeling van vakwerkhuisen is goed gedocumenteerd bij nederzettingen als Druten, Pulheim en Jüchen. Bij deze laatste twee sites werden de relatief kleine en simpele traditionele houten gebouwen vervangen door grotere, stevigere en meer monumentale vakwerkhuisen in de twee helft van de 1^e eeuw en de 2^e eeuw na Chr.

De derde categorie omvat meerkamerige huizen op stenen funderingen. Het zijn deze huizen die traditioneel als villa's worden aangeduid. Zij vertegenwoordigen de meest duidelijke breuk met tradities. Nieuwe technieken, nieuwe vormen, nieuwe materialen en nieuwe architectonische en organisatorische concepten werden geadopteerd voor de bouw van deze huizen. Het is ook binnen deze categorie dat de variëteit het meest geprononceerd is, zowel met betrekking tot vorm als ontwikkelingstraject.

Nieuwe huizen, nieuwe verhoudingen?

Het is ook voor deze ontwikkelingen van belang dat we hun achtergronden en implicaties in meer detail beschouwen. Hoe kunnen we de gereconstrueerde transformaties begrijpen vanuit een sociaal perspectief?

Een eerste belangrijk aspect betreft de breuk met traditie. Traditionele huizen worden in het engels wel geschaard onder de term 'vernacular architecture', waarbij 'vernacular' staat voor een lokaal of regionale vorm of versie. Dergelijke huizen werden gebouwd met lokale materialen, lokale vormen en technieken (overgedragen van generatie tot generatie door praktische immitatie) en lokale werkkraft. In andere woorden, traditionele huizenbouw was sterk ingebed in de lokale gemeenschap. Binnen traditionele nederzettingen verschilden de huizen weinig van elkaar. Afwijkingen van de standaard werden niet geaccepteerd; het huis was een ultiem symbool van conformiteit met betrekking tot de gemeenschap. Met de constructie van nieuwe typen huizen -met name de vakwerk huizen en de meerkamerige huizen op stenen funderingen- werden nieuwe materialen geïmporteerd van buiten de lokale gemeenschap, nieuwe, niet-lokale vormen en technieken gebruikt en gespecialiseerde werkkraft (architecten en bouwers) van buiten de lokale gemeenschap aangetrokken. Dit impliceert een significante breuk met traditie en, tot op zekere hoogte, een breuk met bestaande relaties binnen de lokale gemeenschap.

Een ander aspect betreft de monumentalisering van het huis. Aan de ene kant zorgde de toenemende fysieke duurzaamheid van het huis ervoor dat het een duurzame constructie werd met een historische dimensie. Deze huizen werden als zodanig door de voorouders aan de volgende generatie doorgegeven en ontwikkelden zich dus als 'lieux de mémoire'. Aan de andere kant ontwikkelden huizen zich tot meer representatieve structuren die naar de buitenwereld communiceerden in meer uitgebreide, zichtbare en bewuste manieren, simpelweg door hun indrukwekkende en zichtbare architectonische karakter. Een van die manieren was het wit van de muren gecombineerd met het rood van de pannendak. Zelfs van grote afstand zal dit zichtbaar zijn geweest in het landschap. Voorts is het interessant om nog even terug te keren naar de ontwikkeling van de façade. Anders dan bij traditionele huizen hadden huizen op stenen funderingen veelal een façade die letterlijk als het gezicht van het huis functioneerde. De ontwikkeling van deze façades kan worden gerelateerd aan het veranderende doel en de betekenis van het huis. Huizen werden een factor in de creatie en het onderhoud van asymmetrische sociale relaties, in sociale competitie, en ontwikkelden dus een karakter dat meer gericht was op communicatie met de buitenwereld. Zij moesten nieuwe verhoudingen vorm geven, tasbaar en duurzaam maken binnen de nederzettingen en binnen de ruimere omgeving.

De constructie van meerkamerige huizen impliceerde tegelijk een significante reorganisatie van de ruimte binnenhuis. Deze reorganisatie is vergelijkbaar met die van de nederzettingruimte zoals eerder besproken. Traditionele huizen hadden relatief kleine, multifunctionele leefruimtes, veelal zonder scheidingen die de ruimte opdeelden in functioneel of sociaal gedifferentieerde eenheden. Door het bouwen van huizen met verschillende separate kamers, werden activiteiten en mensen in toenemende mate van elkaar gescheiden. Toegang en uitsluiting konden meer expliciet en monumentaal worden gecontroleerd en de fysieke en sociale afstand en het onderscheid tussen mensen namen toe. Een dergelijke meer complexe sociaal-ruimtelijke structuur werd gefaciliteerd door middel van gefixeerde (muren, hypocausten), semi-gefixeerde ((mozaïek-) vloeren, muurschilderingen) en niet-gefixeerde (losse objecten, meubilair) elementen. Op deze manier werden nieuwe gedragspatronen en dus nieuwe sociale realiteiten gecreëerd en gefixeerd binnen het huishouden. Niet alleen de afstand tussen de mensen binnen het huishouden nam toe, ook de afstand tussen het huishouden en de buitenwereld. Verschillende auteurs hebben er op gewezen dat de creatie van portici mogelijk een wens reflecteerde om een grotere afstand te creëren tussen het huis binnen en de wereld buiten. De hier gepresenteerde gedachten impliceren dat we het uiterlijk en de omvang van dergelijke huizen niet slechts moeten zien als de reflectie van de graad van rijkdom van de bewoners, maar juist ook als de reflectie van de verschillende manieren waarop asymmetrische relaties binnen het huishouden werden vormgegeven.

In het kort kunnen we stellen dat we de ontwikkelingen in huizenbouw niet dienen te beschouwen als een passieve adoptie van Mediterrane architectonische vormen en bouwpraktijken, maar eerder als een actieve sociale strategie om nieuwe, meer asymmetrische sociale verhoudingen te creëren in een sterk veranderende wereld. Door te breken met tradities konden nieuwe sociale posities worden gedefinieerd en door het bouwen van duurzame, representatieve huizen konden nieuwe sociale relaties worden gereconstrueerd, gefixeerd en gecommuniceerd, zowel binnen lokale gemeenschappen als tussen deze gemeenschappen en de buitenwereld.

Ontwikkelingen in opslag

Als we de veranderende sociale relaties op het platteland willen onderzoeken kunnen we niet anders dan ook de organisatie van de productie erbij te betrekken. Het gebouw dat direct daarmee in verband kan worden gebracht is het opslaggebouw. Hier zal ik de ontwikkeling van deze gebouwen belichten.

Voor verschillende nederzettingen binnen de onderzoeksregio kunnen ontwikkelingstrajecten van opslaggebouwen worden gereconstrueerd. Gedurende de vroeg-Romeinse periode waren opslagstructuren klein en geconstrueerd met houten palen; veelal vier of zes (deze gebouwtjes worden veelal aangeduid als 'spiekers'). In de noordelijke zand en kleiregio werden gedurende de tweede helft van de 1^e en de 2^e eeuw na Chr. nieuwe en grotere types spiekers gebouwd. In verschillende gevallen bestonden deze gebouwen uit een kern van dicht op elkaar gestelde palen, omringd door een soort van omgang van palen. Te Rijswijk-De Bult werd een groot opslaggebouw gebouwd op parallelle, met grind gevulde greppeltjes. Vergeleken met traditionele spiekers hadden deze opslagstructuren een aanzienlijk toegenomen capaciteit (65-80 m² tegenover 5-15 m² voor vele traditionele spiekers).

In de zuidelijker gebieden ontwikkelen spiekers zich regelmatig tot gebouwen op stenen funderingen, soms zelfs met meerdere ruimtes. Te Hambach 512, bijvoorbeeld, werd een relatief eenvoudige spieker met palen in een funderingsgreppel vervangen door een rechthoekig gebouw op stenen funderingen op precies dezelfde locatie. Gelijksortige gebouwen zijn ook gedocumenteerd in verschillende andere nederzettingen (zoals Hamois-Le Hody en Hambach 132). Ook in het axiale complex van Verneuil-en-Halatte bestonden gedurende de vroegste, Augusteisch-Tiberische periode kleine, houten spiekers. Vervolgens werd in de Claudische periode een aanzienlijk groter houten gebouw geconstrueerd op het werkdeel van het complex. In de Flavische periode werd dit gebouw weer vervangen door een lang rechthoekig gebouw op stenen funderingen. Te Voerendaal-Ten Hove werd een groot stenen opslaggebouw geïntegreerd in het hoogst monumentale complex, direct verbonden met het hoofdgebouw. Uiteraard hadden ook deze opslaggebouwen op stenen funderingen een vele malen grotere capaciteit vergeleken met hun vroege voorgangers.

Opslaggebouwen waren belangrijke elementen binnen rurale nederzettingen, aangezien zij de basale bestaansmiddelen en de basis van de welvaart en macht bevatten; het geproduceerde gewas. Door meer opvallende opslagstructuren te bouwen werd deze importantie nog duidelijker gecommuniceerd. Ook de ruimtelijke associatie tussen de opslaggebouwen en de monumentale hoofdgebouwen is interessant. In verschillende nederzettingen kan een dergelijke ruimte associatie worden vastgesteld. Door zichzelf te associëren met het opslaggebouw symboliseerde de familie hun controle over productie en surplus en tegelijk de afhankelijke positie van de andere families binnen de nederzetting. De gewassen die deze laatstgenoemde families verbouwden werden immers opgeslagen in de grote gebouwen die onder controle stonden van de dominante familie. De ontwikkeling van grotere, meer monumentale opslagstructuren, alsmede hun ruimtelijke associatie met de monumentale residenties reflecteren de veranderende sociale relaties van productie en controle. Wederom kunnen we stellen dat opslagstructuren actief werden gebruikt in een proces waarbij nieuwe, toenemend asymmetrische relaties werden vormgegeven binnen rurale gemeenschappen.

Discussie

In dit onderzoek heb ik mij gericht op ontwikkelingen in de directe leefomgeving (nederzetting en huis) van de mensen die, rondom het begin van onze jaartelling, op het platteland van de Romeinse provincies leefden. Het is duidelijk geworden dat binnen de onderzoeksregio significante ontwikkelingen plaatsvonden in zowel de manier waarop de nederzettinsruimte was georganiseerd als de manier waarop huizen werden gebouwd. Ik heb betoogd dat door het actief manipuleren van ruimtelijke structuren en architectuur, relaties werden geherdefinieerd, zowel binnen lokale gemeenschappen als tussen deze gemeenschappen en de buitenwereld. Controle is in dat verband een centraal concept. Controle over de organisatie van ruimte, controle over beweging, over ervaring en -uiteindelijk- controle over mensen, productie en surplus. Sociale relaties werden in toenemende mate asymmetrisch. Het karakter van deze ontwikkelende relaties varieert echter aanzienlijk. Eén en ander wordt duidelijk gereflecteerd door de significante variatie in nederzettingen en huizen binnen de onderzoeksregio.

Bezien vanuit een breder perspectief, kunnen de hier geschetste veranderingsprocessen worden gerelateerd aan ontwikkelingen binnen de context van de Romeinse provincies. Eén van de meest basale van die ontwikkelingen betreft de creatie van een formeel en geïnstitutionaliseerd politiek-administratief

systeem. Een dergelijk systeem -sociopolitiek gezien aanzienlijk complexer dan het traditionele 'systeem'-ontwikkelde zich in steden, maar beïnvloedde uiteindelijk de complete samenleving. De toenemende socio-politieke complexiteit in rurale nederzettingen kan dan ook worden gerelateerd aan deze bredere ontwikkeling. Land werd georganiseerd en geadmireerd op nieuwe manieren, waardoor bestaande patronen veelal verschoven of verdwenen. De bestaande machtsbases en bezitsverhoudingen zullen ingrijpend zijn veranderd onder het Romeinse systeem. Voor sommigen zal dit nieuwe mogelijkheden en nieuwe kansen hebben geboden. Voor anderen zal het minder positief hebben uitgedrukt; zij werden afhankelijker. Met betrekking tot de ontwikkeling van een complexer marktsysteem zal allereerst de vraag naar agrarische producten aanzienlijk zijn gestegen (hetgeen productie en specialisatie in productie stimuleerde). Economische netwerken verbreedden en geld ontwikkelde zich als economisch ruilmiddel. Veel lokale gemeenschappen braken uit hun lokale economische netwerken en gingen onderdeel uitmaken van veel grotere netwerken. Dit had aanzienlijke gevolgen voor productie, inkomen, de lokale economische relaties en de houding ten opzichte van goederen en uitwisseling. Tegelijk nam de toegang tot niet-lokale producten, materialen en ideeën aanzienlijk toe.

De ontwikkeling van de urbane wereld als zodanig was ook een belangrijk aspect. De stad was niet alleen een economisch en politiek centrum, maar ook een cultureel centrum; een plaats waar nieuwe urbane lifestyles ontwikkelden. Het lijkt erop dat deze urbane centra een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van rurale nederzettingen. Nieuwe bouwstijlen en nieuwe praktijken, zoals baden en dineren, ontwikkelden zich in urbane context en werden later, door rurale bewoners die ook een rol speelden in de urbane wereld, geïntroduceerd in rurale nederzettingen. Daarmee werden ze onderdeel van een zich ontwikkelende nieuwe rurale lifestyle; een villa-lifestyle. Mensen met vrij directe toegang tot de urbane wereld waren waarschijnlijk voorlopers in de adoptie en ontwikkeling van deze nieuwe lifestyle op het platteland. Mensen die slechts in mindere mate of indirect betrokken waren volgden later. Het aansluiten bij nieuwe, urbane lifestyles kan worden begrepen als een strategie om nieuwe sociale posities en relaties te creëren binnen gemeenschappen en om te verbinden met nieuwe machtsarena's, welke voornamelijk in de steden waren gesitueerd.

Concluderend zou ik willen stellen dat villa-ontwikkeling, zoals benaderd in deze studie, kan worden begrepen als een proces waarbij binnen lokale nederzettingsgemeenschappen actief nieuwe sociale (en economische en culturele) verhoudingen werden geconstrueerd en gefixeerd, onder meer door middel van de reorganisatie van ruimte (controle van toegang, beweging, ervaring, metaforisering, de creatie van een symbolisch meer complexe ruimtelijke structuur en de associatie met de opslag van surplus), de breuk met tradities (en dus met bestaande structuren en verhoudingen) en monumentalisering (zichtbare, representatieve en duurzame structuren symboliseren expliciet prominentie, differentiatie en stabiele macht). Deze veranderingsprocessen dienen te worden geplaatst binnen de sterk veranderende wereld van de zich ontwikkelende Romeinse provincies.